

IZMEĐU FEMINIZMA I EMIGRACIJE (PRIKAZ IDENTITETA NA TEMELJU ROMANA MINISTARSTVO BOLI)

Ivas, Rina

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:897073>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-16**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

RINA IVAS

IZMEĐU FEMINIZMA I EMIGRACIJE

(PRIKAZ IDENTITETA NA TEMELJU ROMANA *MINISTARSTVO BOLI*)

ZAVRŠNI RAD

SPLIT, 2024.

Odsjek za hrvatski jezik i književnost

Preddiplomski studij hrvatskoga jezika i književnosti i filozofije

Predmet: Metodološki pristupi književnom tekstu

Između feminizma i emigracije

(Prikaz identiteta na temelju romana *Ministarstvo boli*)

Završni rad

Studentica:

Rina Ivas

Mentor:

dr. sc. Boris Škvorc

Split, rujan 2024. godine

Sadržaj

1. UVOD	1
2. MJESTO DUBRAVKE UGREŠIĆ U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI	2
3. FEMINISTIČKA TEORIJA	4
3.1. Feminizam u nekadašnjoj Jugoslaviji i današnjoj Hrvatskoj	6
3.2. Utjecaj feminizma na književni rad Dubravke Ugrešić	8
4. POSTKOLONIJALNA TEORIJA	9
4.1. Homi Bhabha i teorija hibridnosti u balkanskom kontekstu	10
4.2. Koncept emigracije i egzila u kontekstu hrvatske književnosti	12
5. TEORIJA IDENTITETA	13
5.1. Utjecaj feminizma i emigracije na identitet	14
6. MINISTARSTVO BOLI	15
7. FEMINIZAM U ROMANU <i>MINISTARSTVO BOLI</i>	16
8. EMIGRACIJA U ROMANU <i>MINISTARSTVO BOLI</i>	19
8.1. Nostalgija i osjećaj pripadnosti	21
9. DVOSTRUKA DRUGOST TANJE LUCIĆ	22
Sažetak	25
Summary	25
11. LITERATURA	26

1. UVOD

Predmet ovog završnog rada jest prikaz identiteta kroz perspektivu feminističke i postkolonijalne teorije na temelju romana *Ministarstvo boli* hrvatske egzilantske spisateljice Dubravke Ugrešić. Roman je smješten u post-jugoslavenski kontekst te se ne može jednoznačno iščitati bez prepletanja različitih teorija koje su u njemu i prikazane tako da ih teorijski možemo obuhvatiti i analizirati. Jedan dio rada fokusirat će se na povijesni prikaz feminizma, njegov utjecaj na hrvatsku književnost i zbilju, ali i njegov utjecaj na stvaralačka obilježja Dubravke Ugrešić, koju bez obzira na njezino protivljenje, možemo smatrati dijelom hrvatskog „ženskog“ pisma. U nastavku ovog rada ponavljaju se glavni pojmovi postkolonijalne teorije, s posebnim naglaskom na indijskog teoretičara Homija Bhabhu i njegov pojam hibridnosti te problem etniciteta na području Balkana. Kako bismo što bolje shvatili i analizirali djelo, ovdje će se prezentirati koncept emigracije i egzila s posebnim naglaskom na sklop hrvatske književnosti. Također, prezentirana je teorija identiteta te sam utjecaj kako feminizma, tako i emigracije u stvaranju i preoblikovanju pojedinačnog te kolektivnog identiteta. Drugi dio rada posvećen je interpretaciji romana *Ministarstvo boli* i to na temelju navedenih smjernica. Središnji dio vezan je uz analizu glavnog lika odnosno, Tanje Lucić, a onda kroz njezin konstrukt lika analizira se i koncept drugosti. Premda ovaj rad sugerira i nastoji prikazati kako su žene dio prirode kao i muškarci i premda je „lako zamisliti svijet u kojemu bi muškarci i žene bili jednaki jer je to upravo svijet koji je u međuvremenu obećala revolucija“ (de Beauvoir, 2016: 468), to, ipak nije bilo dovoljno. Stoga se emigrantkinja Tanja Lucić može pokazati kao odličan primjer za prikazivanje dviju povezanih teorija.

2. MJESTO DUBRAVKE UGREŠIĆ U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Dubravka Ugrešić¹ bila je hrvatska prozaistica, esejistica i prevoditeljica. Rođena je 1949. godine u Kutini za vrijeme bivše Jugoslavije. Obrazovanje započinje u rodnome kraju, a na zagrebačkom Filozofskom fakultetu završava komparativnu književnost te ruski jezik da bi od 1973. do 1993. tu i radila kao znanstvena suradnica. Početak njezina književnog stvaralaštva sedamdesetih godina prošloga stoljeća obilježava objavljivanje dviju knjiga za djecu, *Mali plamen* (1971.) te *Filip i srećica* (1976.), čime se ujedno ucrtavaju buduće značajke Ugrešićina proznog stvaralaštva.

Njezin će narativni postupak do punog izražaja doći već u knjizi *Poza za prozu* (1978.) i njezinom prvome romanu *Štefica Cvek u raljama života* (1981.) u kojima se sretno spaja viđenje književnosti kao medija kojim se prenosi životna stvarnost s viđenjem teksta koji pokazuje snažnu svijest o svojoj fiktionalnosti.² Kako Nemeč navodi, Dubravka Ugrešić svoje djelo dosljedno je gradila na postmodernoj svijesti o izgubljenoj nevinosti i autentičnosti svake izjave, kao i na oživljenoj tezi o istrošenosti književnih postupaka i modela, što se posebno može vidjeti u njezinu romanu *Život je bajka* (1993: 264,265). „Ugrešićka je svoj 'prostor igre' našla u potencijalima parodije i persiflaže te ironijskom senzibilitetu *campa*“ (Nemeč, 2003: 320). Poetika *campa* autorici je poslužila da se zajedno s ostalom 'književnom produkcijom' proteklog stoljeća odrekne ideologizacije, bilo kakvog oblika revolucionarnog cilja te da se okrene 'estetici banalnosti'. Tada će ozbiljan diskurs i velike teme zamijeniti fraze, klišeji i semantički ispražnjene konstrukcije te dosadna svakodnevica. Premda banalnost promatra kroz infantilizam te postavljene ironijske konstrukcije u rečenicama, ona ipak postaje zanimljiv književni okvir kao primjerice u djelu *Forsiranje romana reke* (Nemeč, 1993: 264) gdje autorica „upleće autopoetička razmišljanja o svojemu spisateljskom pristupu“³, a također se kod nje manirističnost ogleda u miješanju žanrova i intertekstualnosti. Između ostalog, osim što su se njezini književni interesi odnosili na modernizam i književnu teoriju, njezin stil odlikuje i postmodernistički pristup, u što se uklapa afirmacija 'ženskog pisma' koju Ugrešićka iznosi na pomalo drugačiji način nego ostale pripadnice feminističke književne zajednice.

Tijekom 90-ih godina 20. stoljeća Ugrešićka zauzima antinacionalni, ali i antiratni stav te „objavljuje polemički intonirane politizirane eseje u kojima iznosi svoje viđenje hrvatske zbilje i kojima izaziva različite reakcije hrvatske kulturne javnosti.“⁴ Dubravka Ugrešić bila je

¹⁻⁴ natuknice o književnom stvaralaštvu Dubravke Ugrešić preuzete iz *Leksikona hrvatskih pisaca*: str. 741

i dijelom velikog medijskog skandala pod nazivom 'Vještice iz Rija' gdje zajedno sa Slavenkom Drakulić, Vesnom Kesić, Radom Iveković i Jelenom Lovrić u hrvatskom političkom dvotjedniku *Globus* 1992. godine biva optužena za lobiranje protiv sljedećeg okupljanja svjetske udruge pisaca (P.E.N.) u Dubrovniku. Ugrešićka je zbog medijskog uznemiravanja otišla iz Hrvatske te više puta napomenula kako ju je „Hrvatska napustila, a ne ona nju“⁵, dok odštetu za tekst 'Hrvatske feministice siluju Hrvatsku' dobiva kao posljednja članica, čak sedamnaest godina nakon skandala (2009.).

Nakon preseljenja u Nizozemsku ubrzo je „izdala dva romana *Muzej bezuvjetne predaje* te *Ministarstvo boli* i knjige eseja (*Američki fikcionar*, 1993.; *Kultura laži*, 1996.; *Zabranjeno čitanje*, 2001.; *Nikog nema doma*, 2005.). Njezini eseji objavljeni su u europskim i američkim novinama i časopisima.“⁶ Od „progona“ nije objavila niti jedan tekst u hrvatskim medijima, niti ju je, kako je izjavila u jednom od intervjua⁷, itko pozvao da nešto napiše. Premda se njezina djela ne nalaze na popisu osnovnoškolskih te srednjoškolskih lektira, „dobitnica je brojnih književnih priznanja, NIN-ove nagrade i Međunarodne nagrade za književnost *Nestadt* te nagrade T- portala“⁸ za svoj inovativan pristup književnosti, kao i sposobnost da se kroz djela osvrne na društvene i političke situacije. Povremeno je predavala na američkim i europskim sveučilištima, a njezine knjige prevedene su na više od dvadeset jezika, među kojima se, osim prije navedenih, još ističu *Baba Jaga je snijela jaje* (2008.), *Napad na minibar* (2010.), *Europa u sepiji* (2013.), *Lisica* (2017.), *Doba kože* (2019.), *Tu nema ničega!* (2020.) te *Crvena škola* (2021.).

Dubravka Ugrešić preminula je 17. ožujka 2023. godine u Amsterdamu, mjestu gdje je živjela i radila dugi niz godina te gdje je egzil, u njezinom slučaju, prešao u emigraciju.

⁵ Intevju; dostupno na: <https://express.24sata.hr/kultura/hrvatska-je-mene-napustila-a-ne-ja-nju-22168>.

⁶ Na pola puta: Dubravka Ugrešić.

⁷ Intevju; dostupno na: <https://zurnal.info/clanak/intervju-dubravka-ugresic-narod-podrzava-svoje-gadove/3241>.

⁸ Matica hrvatska: Odlazak Dubravke Ugrešić.

3. FEMINISTIČKA TEORIJA

Čak i u 21. stoljeću malo koja riječ izaziva toliko podsmijeha i poruge kao što je izaziva „feminizam“ pa premda gotovo svaki javni govor rabi tu riječ praveći se da poznaje njezino značenje, malo tko je upoznat s raznovrсношću feminističkih percepcija i pristupa, što izaziva omalovažavanje te odbijanje pravog viđenja stvarnosti. Prije svega feminizam se može promatrati kao jedan oblik humanizma, no kao i mnogi drugi društveni pokreti, feminizam je „ideologija, osobno uvjerenje, mreža teorijskih pozicija, polazna točka u razmatranju fenomena koji se više i ne moraju ticati žena, pojmovni okvir, skup različitih aktivnosti čiji je cilj poboljšanje položaja u kojem se žene danas nalaze, a nerijetko i pokušaj se povijest pročitati drugačije, da se iz njenog 'tkanja izvuku' nevidljive niti koje mogu poslužiti kao putokaz za buduće prakse“ (Zaharljević, 2007: 111). Također, trebalo bi imati na umu da se pojam odnosno definicija feminizma mijenja ovisno o kontekstu i autorima koji pišu o feminističkim temama.

Feminizam je kroz povijest uvijek bio u doticaju s političkim ideologijama, ali se naspram periodizacije treba odnositi oprezno. Promatrajući s današnjeg stajališta, uobičajeno je feminizam podijeliti u tri etape koje se još nazivaju i valovi. „Ovakav koncept razmišljanja o feminizmu lansirala je 1968. američka novinarka Martha Weinman Lear u članku *The Second Feminist Wave: What Do These Women Want?*. U njemu je imenovala prvi val, koji je obuhvaćao djelovanje feministica kraja 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća, te drugi val, koji je tada upravo počinjao“ (Gorenjak, 2022: 165).

Temeljni zadatak prvog vala odnosio se na ukidanje diskriminacije među spolovima, na dobivanje ženskog prava glasa, kao i prava na obrazovanje i zaposlenje te su ona „u Francuskoj i u Engleskoj i u SAD-u osvojena uz mnogo muke. Godine 1867. Stuart Mill je u engleskom parlamentu izgovorio prvu obranu ženskoga prava glasa te je suvereno u svojim napisima zahtijevao jednakost žene i muškarca unutar obitelji i društva“ (de Beauvoir, 2016: 44). No, već za vrijeme Francuske revolucije, godine 1791. Marie Olympe de Gouges objavljuje *Deklaraciju o pravima žene i građanke* (Gorenjak, 2022: 167), dok spoznajno i diskurzivno polje feminizma u prvome valu pruža Mary Wollstonecraft 1792. godine objavom djela *Obrana ženskih prava*, čime dobiva status začetnice modernog feminizma (Mihaljević, 2016: 6). „Vjetar u leđa feminizam dobiva polovinom 19. stoljeća poznatom 'Deklaracijom osjećaja' (1848) u kojoj su se namjerno koristile riječi, koncepti i retorika 'Deklaracije nezavisnosti' u svrhu obrane prava žena“ (Gorenjak, 2022: 167). Ovaj prvi, početni val feminizma djelovao je dulje od ostalih te se protegnuo na otprilike još sedam desetljeća u prvoj polovici 20. stoljeća.

Početne pravne promjene kojima su žene donekle stekle ravnopravnost, nije pratila promjena socioloških promjena u društvu, a šira pitanja poput seksualnosti, radnih prava, reproduktivnih prava žena, kao i obiteljskih odnosa tada i dalje ostaju neriješena. „Drugi val odlikuje isprepletanje aktivizma i teorijskog proboja. Nastao je krajem šezdesetih godina u SAD-u na krilima osnaživanja političke ljevice, antiratnog pokreta, borbe za građanska prava i seksualne revolucije“ (Gorenjak, 2022: 174). Možemo reći da je drugi val započeo 1965. objavljivanjem knjige *Ženska mistika* autorice Betty Friedan (Mihaljević, 2016: 10) koja, inspirirana motivima Simone de Beauvoir, piše o nedostatku identiteta kod žena i nemogućnosti njihova samorazvoja. Sva se ta pitanja razvijaju tijekom dvadesetak godina trajanja drugoga vala, koji podijeljen u nekoliko epoha u jednu ruku postiže da zlostavljanje žena, bilo ono psihičko ili tjelesno, ne ostaje individualna sramota, već javni problem. Također, žena prestaje biti „rob“ kojemu je primarni cilj rađanje djece, već se usmjerava i na osobni rast. Pred kraj drugoga vala polako se skreće s glavne teme pa primarno istraživanje žene kao ravnopravne pripadnice čovječanstva koja stoji „bok uz bok“ s muškarcem i svih njezinih problema zamjenjuje teorija roda.

„Treći val feminizma najavila je američka spisateljica i aktivistica Rebecca Walker u radu *Becoming the Third Wave*, objavljenom 1992“ (Gorenjak, 2022: 165). Treći val nastaje u 1980-ima i 1990-ima kao „nadopuna“ svega propuštenoga tijekom prethodnih dvaju valova, a što su zagovarale žene drugih društvenih skupina⁹, ponajprije crnkinje, ali i bjelkinje slabije klase. Ovaj val potaknuo je bolje razmatranje rodni i društvenih odnosa te se „pružila mogućnost analize utjecaja društva, religije i kulture na stvaranje i oblikovanje uloga koje su se pripisivale ženama i muškarcima“ (Mihaljević, 2016: 18).

Brzi razvoj tehnologije u prvim dvama desetljećima 21. stoljeća te društvene mreže poput Facebooka, Instagrama i nekadašnjeg Twittera (današnjeg X-a) stvorili su uvjete za razvoj tzv. četvrtog vala i otvorili mogućnost lakšem komuniciranju i izražavanju negativnih ženskih iskustava, što je, kako naglašava Iva Ograjšek Gorenjak, aktualiziralo problem šovinizma, seksizma, homofobije te razine tolerancije različitosti u društvu (2022: 189). Četvrti val vlada i digitalnim svijetom te su samo neke od zabilježenih inicijativa #MeToo, #HerForShe, #CountingDeadWomen, #NoMore, ali i konvencije poput Istanbulske, kao i LGTTQIA kojima se nastoji afirmirati spolna te tjelesna jednakost.

⁹ Mrežno izdanje Hrvatske enciklopedije: feminizam.

3.1. Feminizam u nekadašnjoj Jugoslaviji i današnjoj Hrvatskoj

Formulacije i ciljevi hrvatskog feminizma mijenjali su se ovisno o političkim situacijama, a unatoč sličnim stavovima između tadašnjeg feminizma srednje i zapadne Europe te jugoslavenskog, postojala je razlika u pristupu i teoriji. „Budući da se Jugoslavija nije našla među brojnim zemljama koje su pod 'općim pravom glasa' podrazumijevale i žene, tijekom čitavog razdoblja organiziraju se referendumima, peticijama i demonstracijama“ (Gorenjak, 2022: 171). Premda je država u to vrijeme javno govorila o ravnopravnosti žena i zanemarivala prisutnost patrijarhalne svijesti, u praksi prava žena niti su bila provođena niti su žene iza sebe imale potporu jer su oporbene stranke osuđivale „nametljivu“ emancipaciju žena, što je izazivalo najveći problem.

Novi feminizam koji se počeo javljati u Jugoslaviji usporedno je tekao s tzv. „zapadnim“ drugim valom pa se feminizam čini vidljivijim na našim prostorima i prikuplja žene koje do tada nisu ni znale za takve pokrete. „Ključni elementi novog feminizma koji je početkom 1970-ih nastajao u Jugoslaviji bili su jezik, pojmovi i ideologija. U Jugoslaviji je nakon par desetljeća trajanja socijalizma šačica intelektualki iz Beograda, Ljubljane i Zagreba počela preispitivati i dovoditi u pitanje socijalistički projekt emancipacije žena te se osnovala grupa pod nazivom *Žena i društvo*“ (Lòránd, 2018: 13). Feministice su u okviru tog društva otvarale općepoznata pitanja o nasilju, seksualnosti, majčinstvu, mogućnosti da žene „zasjednu“ na više radne pozicije te ta pitanja smještale u specifičnosti socijalističkog sustava. Potaknute sociološkim i psihološkim teorijama, poststrukturalističkim feminizmom i političkim ideologijama poput marksizma i socijalizma, svoje argumente iskazuju u književnosti, umjetnosti te akademskom radu. „Od 1975. među časopisima koji su prihvaćali feminističke priloge bili su *Pitanja, Naše teme, Argumenti, Ideje, Socijalizam u svetu, Dometi, Republika, Književnost*. S vremenom su feministički članci doprli do šire publike putem novina i tjednika kao što su NIN (Nedjeljne informativne novine), *Danas, Start*, kao i ženskih magazina kao što su *Bazar, Svijet i Jana* te magazinu *Naša žena*. Česte autorice tih članaka bile su Slavenka Drakulić, Vesna Pusić, Vesna Kesić te Sofija Trivunac...“ (Lòránd, 2018: 17)

Dok početkom 90-ih u Europi započinje feminizam „trećeg vala“, na području Hrvatske postupno se događao raspad socijalističke države Jugoslavije iza čega je uslijedio rat za neovisnost, a samim time pokreti poput feminizma prelaze u drugi plan. „Hrvatska – kao, uostalom, većina društva u krizi i ratu – ulazi u fazu maskulinizacije, konzervativizma i retradicionalizacije, što je bilo još više podcrtano potrebom odbacivanja raznolikog nasljeđa socijalizma. U tom velikom kulturnom čišćenju i potrazi za istinskim starim (patrijarhalnim)

nacionalnim tradicijama rodna jednakost i feminizam odbačeni su kao strani produkti, nametnuti od strane socijalističke ideologije“ (Gorenjak, 2022: 171). Nova vlada zahtijevala je tradicijski pristup, a novi, antiratni feminizam promatrala kao prijetnju i kao žestoko vrijeđanje hrvatskog domoljublja, čiji cilj to uopće nije bio.

Krajem 1990-ih i početkom 21. stoljeća promjena političke atmosfere omogućila je angažiranje sve većeg broja udruga i projekata koji su pomogli u osvješćivanju ženskog stanja u Hrvatskoj. Neke su od današnjih feminističkih udruga¹⁰ Centar za ženske studije Zagreb, Hrabre žene, Domine, grupa SEKE, udruga Pariter, HERA, Ženska pomoć sada i druge. Premda su žene uvelike napredovale na raznim društvenim pozicijama, i dalje je u Hrvatskoj potvrđeno kako se svakih 15 minuta¹¹ dogodi jedan oblik nasilja nad ženama, a tu su i pitanja pobačaja, ideali ljepote, problematika ženskog tijela, LGBT+ i sl. „Ženska povijest se i u Hrvatskoj u ovo vrijeme tretira kao pripovijest. Pišu je žene koje nisu povjesničarke, objavljuju je kao poučne knjižice ili članke u ženskim časopisima i namijenjena je najčešće pretežito ženskom čitateljstvu. No, iza gotovo svakog ovog teksta krije se pozadinska priča, svrha i poruka te autorice koje su redom igrale ključnu ulogu u kreiranju ženskog pokreta u Hrvatskoj: Marija Jambrišak, Mira Kočonda Vadvarška i Marija Jurić Zagorka“ (Gorenjak, 2022: 171). Kako Slavenka Drakulić u svom djelu *Smrtni grijesi feminizma* piše, dok žene na našim prostorima, „ne shvate da njihov novi položaji ovisi samo i isključivo o njima samima, Majčin dan, jednako kao i 8. mart, bit će muški praznik. Ali njihov novi položaj ima i dobru stranu: kad se jednom same izbore za svoja prava, neće ih biti tako lako oduzeti u ime neke nove ideologije“ (2020: 304).

¹⁰ <https://www.zenska-mreza.hr/clanice-mreze/>.

¹¹ podatak objavljen na stranicama Hrvatske radiotelevizije 25. studenoga 2023. godine; dostupno na: <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/medunarodni-dan-borbe-protiv-nasilja-nad-zenama-6-11163369>.

3.2. Utjecaj feminizma na književni rad Dubravke Ugrešić

Književnost koja se javlja postupno s odjecima feminizma naziva se ženska književnost, žensko pismo, studije za žene i sl. „U najširem smislu pojam žensko pismo u našem se književnom polju proširio kao svojevrsna žanrovska oznaka za književnost koju pišu žene“ (Dakić, 2023: 2). Odrednica „ženskog pisma“ u Hrvatskoj formirana je oko djela Irene Vrkljan, Slavenke Drakulić i Dubravke Ugrešić. Kako je već u radu navedeno, Ugrešićkina djela u okvirima „ženskog pisma“ razlikovala su se od ostalih dviju autorica te je „pristup Dubravke Ugrešić feminizmu u isto vrijeme zaigran i eksperimentalan što se najbolje moglo vidjeti u njezinu romanu 'patchworku' *Štefica Cvek*, u pripovijetkama u *Život je bajka* i u romanu *Forsiranje romana reke*“ (Lòránd, 2018: 148).

Dubravka Ugrešić nije bila redovna članica jugoslavenske grupe Žena i društvo, a isto tako niti jedan njezin rad nije bio usmjeren direktno na pitanje feminizma, već se „problemi žena razvijaju u njezinu fikcionalnom pisanju“ te je kod nje „figura autorice najčešće bila podvrgnuta književnoj igri teksta, problematiziranjem fikcionalnog prostora i granica fiktivnoga“ (Lòránd, 2018: 149).

„U oblikovanju teksta koji na prvi pogled koketira s trivijalnom paradigmom (...) Ugrešić koristi mnoge stereotipe o ženskosti onako kako ih je naracijom nacionalnog korpusa prenosila idućim naraštajima 'muška perspektiva' (...) Ugrešićka se time također poigrava, koristeći čvrstu pozicioniranost feminističkog tumačenja, ne striktno u afirmativnom obliku, već uvijek reprezentacijom 'druge opcije' proklizavajući u višeznačje i osiguravajući odstupnicu autorskoj intenciji. I muškarci su počeli propitivati što hoće te žene i na taj su način i sami 'rodne vizure, (muškarci) stvorili, razvijali, potkopavali i napokon razorili veliki prosvjetiteljski subjekt muškoga roda'.“

(Korljan, Škvorc; 2009: 4)

Feminizam se kod Ugrešić pokazuje i u kritiziranju patrijarhalnosti, pitanju identiteta kod žena, svakodnevnim izazovima i egzilom, a sve to autorica radi služeći se intertekstualnošću, groteskom i apsurdom pri opisivanju muških likova te političke situacije. Pišeći roman *Štefica Cvek u raljama života*, koristi stereotip žene patrijarhalnog društva zadojene ljubavnim romanima i ženskim magazinima; Ugrešić, *femina ludens*, upisuje jednu novu ženskost u žanr popularnog, a stvarajući zapravo ono što se tradicionalno zove 'visokom' literaturom (Isto; 2009: 6).

„U svojoj posljednjoj objavljenoj knjizi čiji naslov – *Brnjica za vještice* (2021) aludira i na opću povijesnu tendenciju cenzure ženskog glasa i na njezine konkretne posljedice u Hrvatskoj 1990 ih, Ugrešić se u biografskoj bilješci predstavlja kao transnacionalna ili postnacionalna književnica, pri čemu se taj status temelji ne samo na njezinu mjestu u nacionalnom književnom kanonu već i na koncepciji književnosti nesvodljive na mjernu jedinicu nacije i komplementarne joj ideje identiteta“ (Dakić, 2023: 15).

„Recepcija pisanja Dubravke Ugrešić u feminističkoj književnoj zajednici nije bila jednoglasno oduševljena“ (Lòránd, 2018: 153). Kako historičarka feminizma Lòránd piše u jednom od intervjua, Ugrešićka je uvijek naglašavala kako „žensko pisanje“ ne vidi samo kao pisanje o pisanju, već da je propitivanje *statusa quo* patrijarhata, ali i razmišljanja o majčinstvu, ženstvenosti, ljepoti i tijelu također dio feminističkih tema (Isto, 2018: 153).

4. POSTKOLONIJALNA TEORIJA

Postkolonijalna studija bogato je i fascinantno područje koje neprestano dobiva na popularnosti te je u stanju neprestanog rasta (Wisker, 2010: 16). „Osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, termin 'postkolonijalizam' dobio je konkretno metodološko određenje u djelima Gayatria Chakravortya Spivaka, Billa Ashcrofta, Homija Bhabhe i Edwarda Saida. Primarni cilj spomenutih autora bio je propitivanje univerzalnih stremljenja zapadne kulture i razotkrivanje njezinih filozofskih i kulturoloških polazišta. Postkolonijalne studije, koje se također mogu promatrati kao disciplina unutar širokog polja istraživanja kulture, bave se analizom zapadnog, uglavnom, imperijalističkog odnosa (politički i kulturno dominantnog) gledišta, koje stvara dosta iskrivljene ideje o drugima“ (Mitrić, 2017) Također, teoretičar Vladimir Biti postkolonijalnu teoriju određuje kao raznorodan teorijski korpus koji se bavi poviješću i kulturom bivših kolonijalnih zemalja ili pak iz njihove perspektive preiščitava kolonizatorske kulture. Pritom, postkolonijalna teorija u središtu svog interesa ima odnos kolonijalnog i postkolonijalnog u vrlo širokoj perspektivi – proučavajući ga s povijesne, političke, ekonomske, estetske i etičke strane (Glavaš, 2012: 75).

Teme koje se još mogu pronaći u raznolikom području kojim se bavi postkolonijalna teorija jesu „identitet, nacionalnost, pronalaženje vlastitog jezika, diskurs kako kreativni, tako i kritički, pitanje odnosa s bivšom kolonijalnom silom, angažman, obavljanje angažmana, obnova i oporavak. Neke su od tih tema usmjerena na razvoj različitih oblika izražavanja, jezičnog i slikovnog, te ističu pitanja o oblicima koji su pod kolonijalnom i imperijalnom vlašću

bili marginalizirani, obezvrijeđeni pa čak i ilegalni“ (Wisker, 2010: 17). „U teorijskoj eklektičnosti koja obilježava postkolonijalnu teoriju najveći broj autora koji o njoj pišu istaknuti će kao najutjecajnije sastavnice marksističku, poststrukturalističku, psihoanalitičku i feminističku teorijsku misao, no elementi koji se mogu prepoznati ne staju na tome te uključuju većinu 'pravaca' suvremene kulturalne teorije. Čitav taj raznovrsni teorijski arsenal postkolonijalna teorija usmjerava nastojanju da se 'potkopaju neprimjereno globalni i homogeni konstrukti drugog“ (Glavaš, 2012: 76).

Postkolonijalni teoretičari pišući o takvim studijama ujedno prihvaćaju konstituiranje, tumačenje i razmišljanja o kontekstu iz kojeg su iznikli njihovi komentari, „baš kao i hrvanje s ideologijom nabijenim pitanjima identiteta, nacionalnosti, državnosti, jezika, političke moći i međuljudskih odnosa“ (Wisker, 2010: 24). Promatrajući s današnjeg gledišta, „prakse su usavršene, prikriveni kolonijalizam nastavlja iskorištavanje sirovina i ponižavanje stanovništva tzv. Trećeg svijeta. U 21. stoljeću nastavlja se progresivna dehumanizacija praćena korupcijom, nasiljem i barbarstvom. Zapadna kultura pod krinkom 'globalizma' i 'multikulturalizma' usavršava prakse uspostavljene u doba velikih imperijalnih osvajanja. Na isti način na koji se zapadno društvo danas brani od optužbi za obnavljanje kolonijalnih pretenzija prema drugim kontinentima i narodima potkopavanjem multikulturalizma, Europa je svoja kolonijalno-imperijalna nastojanja opravdavala idejom da je kolonizacija dovela do pozitivnog susreta i interakcije između udaljenih civilizacija“ (Mitrić, 2017.).

4.1. Homi Bhabha i teorija hibridnosti u balkanskom kontekstu

„Među mlađim kritičarima Saidova Orijentalizma¹² osobito je značajno spomenuti Homija K. Bhabhu, američko-indijskog teoretičara književnosti, koji na Fanonovu tragu obnavlja interes postkolonijalne teorije za psihoanalizom te opaža kako Said zanemaruje udio koloniziranog u tvorbi predodžbe Orijenta, ali i (nesvjesnu) subverzivnost prisutnu u mimikrijskom usvajanju i postupnom izvrtanju te predodžbe“ (Glavaš, 2012: 79).

Uz Bhabhu vezuje se i pojam hibridnosti važan za razumijevanje suvremenih književnosti i suvremenoga svijeta. „Teorija hibridnosti gradi se oko istoimenog koncepta, izvorno preuzetog iz botanike, koji je 1982. godine skovao književni teoretičar Tzvetan Todorov da bi označio stvaranje novih transkulturnih formi unutar kontaktne zone kao

¹² 'orijentalizam - način vladanja i oblik mišljenja utemeljen na istodobnoj političkoj i spoznajnoj razdjelnici moći između Zapada i Istoka'

posljedicu procesa kolonijalizacije. Dominantno se fokusirajući na problem konstrukcije kulturnog autoriteta u asimetričnim konstelacijama političke moći, Bhabha u derridaovskoj inspiraciji manifestaciju kulturnih razlika vidi isključivo u domeni njihove simboličke, odnosno tekstualne reprezentacije. Sukladno tome hibridnost povezuje s tzv. „Trećim prostorom Iskazivanja” koji bi se mogao opisati kao kontradiktorno i ambivalentno polje konstituiranja kulturnog identiteta u “diskontinuiranoj intertekstualnoj temporalnosti kulturne razlike” (Blažević, 2010: 186). Drugi važan analitički pojam kojim se služi postkolonijalna teorija jest liminalnost koja „uspjeva ukazati na svu složenost simboličke pozicije Balkana. Govoriti o liminalnosti Balkana ne znači samo isticati njegovu specifičnu kulturnu i fizičku poziciju, već je to i način da se on smjesti u okvire postkolonijalne teorije kako bi se analizirao u sklopu diskursa o sinkretizmu i hibridnosti te istražile posljedice diskurzivne mimikrije“ (Lazarević Radak, 2011).

Balkan je od početka svoje povijesti mjesto mimoilaženja različitih vjera, kultura i civilizacija počevši od utjecaja Osmanskog Carstva, Venecije, Habsburške monarhije pa do Jugoslavije gdje osim političke hibridnosti imamo i onu jezičnu, u kojem opet različiti, a slični jezici tvore poseban fenomen. No, treba imati na umu da teorija hibridnosti za područje Balkana nije nužno značila i mir jer „konačno, u izgradnji posebnog, vlastitog balkanskog identiteta, ili bolje rečeno nekoliko vlastitih balkanskih identiteta, važna je činjenica da su se ti identiteti, bez iznimke, stvarali nasuprot 'orijentalnom drugom'. To se 'drugo' moglo odnositi na geografskog susjeda i protivnika (najčešće Osmansko Carstvo i Tursku, ali i na 'drugo' unutar same regije, o čemu svjedoče interni 'orijentalizmi' u bivšoj Jugoslaviji) ili se pak postupak odvijao kroz 'orijentalizaciju' dijelova vlastite prošlosti“ (Todorova, 2015: 41).

„Ukratko, Balkan je ovdje dio orijentalnog imaginarija, on je u tom imaginariju i donekle umanjen jer *nije-pravi-Orijent*, nego je *polu-Orijent* ili *hibrid-Orijent*. To je sasvim u skladu s učestalim putopisnim naracijama u kojima su balkanske zemlje bile zanimljive samo po svojoj orijentalnosti, tj. samo kao najave pravog Orijenta.“¹³ (Luketić, 2014)

¹³ Odabrani ulomci iz knjige *Balkan, od geografije do fantazije*.

4.2. Koncept emigracije i egzila u kontekstu hrvatske književnosti

Emigracija u sklopu postkolonijalne književnosti predstavlja kompleksan diskurs koji obuhvaća različite procese odseljavanja u okviru imperijalizma, kolonijalizma i njihova utjecaja na nekadašnje potlačene zemlje. Dok se postkolonijalna teorija bavi pitanjima moći, jezika, kulture i identiteta, emigracija se više oslanja na pitanje nepravde i nejednakosti. Također, egzil u postkolonijalnoj teoriji označava stanje prisilnog ili dobrovoljnog odlaska iz domovine povodom društvenih, političkih i sl. pritisaka. Ovakav „tip“ teorije pruža razumijevanje dislokacije identiteta i multikulturalnosti te prikaz emigrantskih/egzilskih zajednica u poziciji „Drugoga“. Takve zajednice/pojedinci često stvaraju svoj vlastiti identitet u odnosu i na svoju matičnu zemlju, ali i u odnosu na kulturu novog okruženja.

Korpus hrvatske književnosti nedosljedan je te nepotpun zbog dugog nepostojanja nacionalne države. Nepodudarnost političkih s etničkim granicama kroz povijest rezultirala je pojavom novih izraza u hrvatskoj literaturi, kao što su književnost dijaspore i iseljništva. „Glavni razlog poremećenoga kontinuiteta jesu relativno česti i duboki politički lomovi te sociokulturni pokreti u nacionalnoj povijesti. Najznačajnija posljedica navedenih činjenica je postojanje književnoumjetničke produkcije među Hrvatima i na hrvatskome jeziku više ili manje izvan tokova nacionalne književne matice. Dvije su osnovne skupine: stabilne (nacionalne manjine u poglavito susjednim državama) i nestabilne (migranti i emigranti)“ (Brešić, 1998: 248).

Brešić objašnjava razliku između emigrantske i egzilantske književnosti. „Pojam emigrantske književnosti u mnogim se literaturama pojavljuje paralelno s pojmom egzil-literature. Međutim, ta dva pojma ne znače isto. Uvažavajući etimologiju obiju riječi (lat. *emigrare-exilium*) te sugeriranu distinkciju o emigraciji kao zbivanju i egzilu kao stanju, pod pojmom emigrantske literature podrazumijevala bi se literatura nastala u emigraciji, bez izravnog doticaja s matičnom književnosti, a domaćoj je publici nepristupačna, dok bi pojam egzil-literature pokrивao svu produkciju izvan književne matice, uključujući dakle i emigrantsku.“ (Brešić, 1998: 266) Nadalje, u kontekstu emigrantske i egzilantske književnosti, Škvorc primjećuje postojanje dviju međusobno suprotstavljenih paradigmi. „One se, neizravno, naslanjaju na podvojenost koja se kroz narrative ‘kroatocentričnosti’ i ‘južnoslavenstva’ ostvaruje u ishodišnom prostoru prepletanja njihovih arhitektonskih narativa, dakle u prva dva ishodišna narativa. Uz pojam egzila uglavnom se veže prvi, kroatocentrični i hrvatstvujući, a uz pojam emigracije veže se drugi, južnoslavenski, odnosno pogrdno ‘jugoslavenski’ koncept. Njihovo degetoiziranje i međusobno prepletanje započinje paralelno s procesom preoblikovanja

narativa hrvatske državnosti u narativ stvaranja i pragmatičnog uobičajavanja realne, suvremene hrvatske države“ (Škvorc, 2010: 103).

5. TEORIJA IDENTITETA

„Da li bih to bio baš ja, kad bih odsjekao jedan dio sebe samoga“ pita se Amin Maalouf pa piše da „tko god ustrajava na složenosti identiteta, ostaje na margini jer ono što se čini najjasnije često je ponajviše izdajničko“ (2002: 9, 15). Identitet se između ostaloga može promatrati kao „izvor smisla i iskustva naroda“ (Castells, 2002: 16), „kao konkretno sredstvo svakodnevnog djelovanja koji se pokazao jednom od najrasprostranjenijih, ali i najmanje istraženih očitosti, kako u svakodnevnom tako i u učenom svijetu“ (Kaufmann, 2006: 7), višeznačan je i neodređen, a opet „jasan sam po sebi, poput kakve prirodne činjenice, kao da svatko zna što je to identitet...“ (Isto, 2006: 7)

Činjenica je da su svi identiteti iz nečega izgrađeni pa ako se promatraju s društvenog stanja, možemo reći kako su to procesi koji „rabe građevne materijale iz povijesti, zemljopisa, biologije, produktivnih i neproduktivnih institucija, kolektivnog pamćenja i osobnih fantazija, aparata moći i vjerskih otkrivenja“ (Castells, 2002: 17). Sam pojam identiteta počeo se intenzivnije upotrebljavati prije otprilike tri desetljeća kada su u središte pozornosti stavljeni kolektivni i individualni identiteti. Razlika među njima je ponekad „u strogoj opreci, a ponekad obrnuto jer se zbog neodređenosti generičkog pojma ne može znati odnosi li se tvrdnja na jedno ili na drugo“ (Kaufmann, 2006: 89). „Moderni“ pojedinac je tako „zagonetni proizvod dviju potencijalno neprijateljskih dinamika, zbog kojih nitko ne može reći 'ja', a da istovremeno ne kaže i ne podrazumijeva jedno 'mi'. Na kolektivne se identifikacije stoga može gledati kao na, u neku ruku, puka sredstva, resurse koji pružaju kategorije posredstvom kojih se pojedini grupiraju i stvaraju smisao društvenog svijeta“ (Isto, 2006: 89). Drugačije, jednostavnije rečeno, individualni identitet odnosi se i gradi u sklopu osobina, životnih uvjerenja, vrijednosti, interesa i sposobnosti čime se jedan pojedinac razlikuje od drugih, međutim, zajedno s njima, ujedno tvori kolektivni identitet. Kolektivni identitet se potom može definirati kao zajednica ljudi koji imaju dodirne točke poput religije, jezika, kulture, povijesti itd. gdje se osjećaj pripadnosti formira kroz interakciju s drugima. Oblici kolektivnog identiteta su nacionalni, religijski, etnički, teritorijalni...

„Budući da se društveno izgrađivanje identiteta uvijek događa u kontekstu koji je označen odnosima moći, Castells predlaže razlikovanje tri oblika i izvora izgradnje identiteta“

(2002: 17), a to su legitimirajući identitet, identitet otpora i projektni identitet. Za našu temu, najvažniji je identitet otpora u okviru kojeg se nalazila Hrvatska 90-ih godina 20. st. u razdoblju raspada Jugoslavije te projektni identitet, koji se odnosi na izgradnju samog pojedinca u odnosu prema zajednici. U prethodna dva spomenuta identiteta svrstavaju se i feminizam i emigracija.

5.1. Utjecaj feminizma i emigracije na identitet

Znajući da je identitet kompleksan pojam oblikovan vlastitim iskustvom te utjecajem drugih ljudi, važnih institucija/aparata moći i sl., važno je naglasiti kako i dva „izazova“ poput feminizma i emigracije na dinamičan i slojevit način grade identitet pojedinca ili zajednice, pogotovo ako još takav oblik promatranja uključuje žene emigrantice. Kada se govori o samom pitanju identiteta, pa tako i onog feminističkog i emigracijskog, on je „historijski rezultirao iz dezagregacije zajednica, koja je iznjedrila pojedinca primarnog na samoodređenje,“ (Kaufmann, 2006: 44) odnosno „razvoj kolektivnih identiteta isključivo je posljedica raspadanja konkretnih zajednica, činjenice da one više ne obilježavaju i ne fiksiraju pojedinca kao prije. Do „krize“ osobnih identiteta dolazi jer oni više nisu utvrđeni društvenim okvirima (Isto, 2006: 76). Linda J. Nicholson u knjizi *Femizam /Postmodernizam* naglašava kako „borbe protiv kolonijalizma, emigracije, pokreti mladih ljudi, ženski pokreti, rasni pokreti oslobođenja – predstavljaju razne i neuredne Druge koji traže da ih se sluša i napadaju društvenu i političku moć. Ti pokreti imaju dva fundamentalna teorijska zadatka. *Mi* kojima nije dopušteno biti subjektima povijesti, *mi* kojima nije dopušteno stvarati vlastitu povijest, počinjemo osvajati svoju povijest i mijenjati budućnost onako kako želimo“ (1999: 143).

Važno je reći kako se „feministički identiteti obično postižu, oni nisu dani ...Danas, feministički identiteti stvaraju se i pojačavaju kad se feministkinje udruže, djeluju zajedno i čitaju što su druge feministkinje napisale. Razgovaranje i djelovanje stvara okvire za praksu i daje joj smisao“ (Castells, 2002: 182). „Tako, kroz cijeli niz različitih praksi i samoidentifikacija, žene različitog podrijetla i s različitim ciljevima, no koje dijele zajednički izvor ugnjetavanja koji je definirao žene izvan njih samih, izgradile su novi, kolektivni identitet: to je, zapravo, omogućilo prijelaz iz ženskih borbi u feministički pokret“ (Isto, 2002: 190).

Za ljude koji su u emigraciji, njihov identitet oblikuje se tijekom „održavanja ravnoteže“ između nove zemlje i svoje domovine. „Takav život donosi stanoviti osjećaj izgubljenosti, dvostrukosti, različitosti, doživljaj dvojne ličnosti i dvojnog kulturnog identiteta, pa možda čak i održavanje bogate i kulturno raznovrsne osobe koja uspijeva izvući ono najbolje iz oba svijeta.

On, međutim, može čovjeku donijeti i osjećaj da sjedi na dvije stolice, i ne može otkriti prepoznatljiv osjećaj identiteta, kao ni naći mjesta za svoj ja stvoren i izgrađen u novoj domovini, pothranjivan i problematiziran kroz vrijeme, uz onaj drugi ja još vezan za domovinu, onaj ja koji je osporen, podriven ili obogaćen perspektivama što ih stvara daljina“ (Wisker, 2010: 99,100).

Iz svega proizlazi da se ljudi koji su se susreli s emigracijom i feminizmom ne mogu, a da se ne promijene bez rizika, bez rizika da pritom neće biti u stalnom propitivanju vlastitog „ja“, u potvrđivanju samome sebi i drugima te propitivanjem svoje povijesti. Jer, „živimo u izokrenutom Platonovu svijetu. Platonovo carstvo ideja postalo je carstvo naših projekcija i fikcija, a Platonova špilja, carstvo sjênā sjênā i slikā slikā – naša svagdanja zbilja“ (Oraić Tolić, 2005: 79).

6. MINISTARSTVO BOLI

Ugrešić 2004. godine objavljuje roman *Ministarstvo boli*, i to odmah na hrvatskom jeziku, na veliko čuđenje hrvatske javnosti. Ovaj roman prati Tanju Lucić, profesoricu književnosti koja se za vrijeme rata u Jugoslaviji prvo preselila u Berlin zajedno s mužem Goranom, a potom nakon razvoda i u Amsterdam na poziv prijateljice Ines. Tamo započinje predavati na odsjeku za slavistiku kolegij servo-kroatisch, a vrlo brzo i nakon toga, u prostore amsterdamskih učionica unosi teren imaginarne Jugoslavije. „Emocionalno izlječenje od rata i raspada zajedničke domovine ona sa studentima traži putem katalogizacije bivše jugoslavenske svakidašnjice, te Ugrešićka roman premrežuje nizom zapisa o 'Braco i Seka' čokoladama, pozdravu 'Zdravo!', 'Plazma' keksima, 'Minas' kavi, 'Negro - odžačar grla' bombonima i mnogim drugim predmetima, ljudima i događajima koji su sastavnim dijelom kolektivne 'od Vardara pa do Triglava' memorije“¹⁴ Na taj način Ugrešić u djelo upisuje hibridnost identiteta koji se zajedno s temama emigracije, traume, jezika te problemom pripadnosti prikazuju kroz likove poput Tanje i njezinih studenta.

¹⁴ citirano sa stranice: <https://www.lupiga.com/knjige/ministarstvo-boli> (20.8.2024).

7. FEMINIZAM U ROMANU *MINISTARSTVO BOLI*

Feminizam u *Ministarstvu boli* zastupljen je kroz čitavo djelo ne samo kao glavni motiv, nego kao i percepcija stvarnosti koja izvlači na površinu misli i osjećaje žena emigrantica, seksualnost, odnos prema tijelu te problem stvaranja „ženskog“ identiteta u novim ratnim i postratnim uvjetima. Ugrešić, slijedeći ili ne tadašnja feministička nastojanja, u *Ministarstvo boli* upisuje brojne odlike spolne specifičnosti koje se mogu poistovjetiti s Nemecovim karakteristikama „ženskog pisma“. Tako, roman obilježava ispovjednost¹⁵, polifono 'jastvo' pripovjedača (brojni studenti, prijateljica Ines i njezin muž Cees, Tanjina majka, Goranovi roditelji, neznanac iz vlaka...), kompozicijski nemar, fragmentarnost, subjektivnost, lirizam i sl. Na prvu, Dubravka Ugrešić opisuje mladu, visoko obrazovanu i „udatu“ Tanju Lucić koja se bez obzira na ratne okolnosti dobro snalazi u različitim poslovima, međutim, tu „idilu“ ubrzo zamjenjuje osjećaj izgubljenosti, a zatim i preispitivanje sebe.

„Pa ipak, ispada da je rat sredio naše odnose mnogo bolje nego što bismo to mi bili u stanju. Goran, koji je napustio Zagreb u čvrstoj namjeri da ode što dalje, zaista je na kraju stigao najdalje što je mogao“... (Ugrešić, 2004: 12)

Ako počnemo s temom braka i obitelji, odnos Tanje kao Hrvatice i Gorana kao Srbina, raspada se, kako se raspada i tadašnja Jugoslavija. Iako to na jedan simboličan način više možemo povezati s emigracijskom teorijom, u ovom kontekstu ona je bila „njegova četnikuša“ (Ugrešić, 2004: 11), a nakon što je otišao, uz Tanjinu rečenicu kako „Mi nismo imali djece“ (Isto, 2004: 11) ostaje samo jedan oblik praznine te osjećaj da uz muškarca kraj sebe nije potpuna. Još prije rata, patrijarhalnost je bila vidljiv stup društva, a kroz rat i stvaranje nacionalizma ona se dodatno „potpiruje“ stavljajući u prvi plan ženu – kućanicu. U ovome romanu to je posebno vidljivo kroz razgovor Tanje s prijateljicom Ines koja je domaćica, ima dvoje djece i pritom brak vidi kao rješenje svih problema te kroz razgovor s majkom u kojem patrijarhalne vrijednosti dolaze do izražaja kod čuvanja starih slika Tanje i Gorana, vjerujući da se time čuva obiteljska sreća.

Usput, odnos s majkom odigrao je veliku ulogu u oblikovanju Tanjinog identiteta. Ugrešić majčinstvo ne prikazuje samo kao biološku funkciju žene, već u njemu vidi društvenu i kulturnu funkciju, simbol otpora. „Čitav daljnji odnos uvjetovan je kompromisom između naučenih i stvarnih osjećaja i misli, između žrtvovanja i sebičnosti, a sve je to popraćeno nesigurnošću oko vlastitog identiteta. Ne mora problem biti u tome da majka ne voli svoje

¹⁵ Odlike ženskog pisma u *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000.* Krešimira Nemeca.

dijete. Jedini problem u tome što ta ljubav nije nužno onakva kakva bi prema idealu majčinske ljubavi trebala da bude“ (Drakulić, 2020: 160).

„Mama je imala prirodan dar da sve oko sebe pretvara u svoje 'posilne', a da se pritom nitko od nas nikada nije potužio da svoj status. Uvijek sam bila mali, šutljivi paž na njezinu dvoru, tako sam barem samu sebe doživljavala...Prosipala je po meni korijandole gugutavih riječi – bila sam njezin 'bumbar', 'jabučica', 'mrkvica', 'žabica', 'ribica' – ali mi nikada nije posvećivala previše vremena. Držala me je na oku, i to je bilo sve. Više je stvarala dojam da se brine, nego što se zaista brinula“ (Ugrešić, 2004: 106).

Tanja svoj odnos s majkom prenosi u odnose s drugima i možemo reći kako to postaje njezin „model“ ponašanja.

„Nije mi dopuštala da 'dramim' zbog takvih stvari, zbog 'sitnica', i ja sam se s vremenom navikla, naučila sam da se snalazim i bez nje. Bila sam 'mamina samostalna žabica“ (Ugrešić, 2004: 107).

Suočavanje s očekivanjima o jakosti i izdržljivosti unatoč traumama na površinu je donijelo i stvarnu sliku muškaraca koji izbjeglištvo doživljavaju kao nešto ponižavajuće. Isti ti muškarci koji su od rata pobjegli sada neprestano prigovaraju, dok su žene na to ionako „navikle“ pa su i u ovome slučaju neprimjetne.

„Muškarci su se najviše žalili, vječno su se žalili...Kao da je sam život bio kazna, sve ih je žuljalo, sve ih je svrbjelo, sve im je bilo tijesno, ništa im nije bilo dovoljno, svega im je bilo previše. Žene su za razliku od muškaraca bile nevidljive. One su, negdje iz pozadine, gurale život naprijed. One su krpile rupe da život ne iscure, one su život obavljale kao svakodnevni zadatak“ (Ugrešić, 2004: 26).

U *Ministarstvu boli* s ratom se usko povezuje i problem ženskog tijela te seksualnost. Žene su masovnim autobusima dolazile s prostora bivše Jugoslavije da prodaju svoju „radnu snagu“, svoje tijelo i pritom zarade, a muškarci su na njih gledali kao na robu.

„...Pričao je o nekoj Maši zbog koje tamo odlazi, i koja ga odere da ni sam ne zna kako, a zauzvrat mu ništa ne da. Ali neka, nije mu krivo, naša je“ (Ugrešić, 2004: 26).

Isto tako, jedan od zločina rata bilo je i silovanje: oblik vlasništva i nasilnog posjedovanja žene. Poznato je, također, da su takve, silovane, žene znali intervjuirati i na taj način ostatku svijeta prenositi strahote iz rata. Ugrešić to naglašava kroz spominjanje jedne

Bosanke i njezine priče o silovanju. Nju su „razvukli strani novinari, ženske organizacije.“ te je ona „od mjesta do mjesta vrtjela traku vlastitoga poniženja“. (Ugrešić, 2004: 49)

„Ponavljala je svoju priču, sada dvostruko otuđena od njezina sadržaja, poput narikača koje ljudi po selima unajmljuju da na pogrebima oplakuju pokojnike. Bosanka je, poput kakve govorne mašine, javnom vrtnjom bolne priče otupljivala svoju bol“ (Isto, 2004: 49).

Amsterdam se, zbog svega toga, u Tanjinim očima iznenada preoblikovao u „otužan Disneyland za odrasle“ pri čemu je osjećala stid, a stotine Moldavki, Bugarki, Ukrajinki i Bjeloruskinja doživljavala je kao 'Barbike' koje su uvučene „u neku pornografsku igru“ ili „samo igru“.

„Mislila sam o toj novoj seriji istočnoeuropskih 'Barbika', ali i 'Kenova', sretno prispjelih u ovaj Disneyland da služe za zabavu odrasloj muškoj djeci, da bi odrasli dječaci mogli u njihovo meso uvlačiti i izvlačiti svoja spolovila. Sve je, međutim, bilo leuk. A leuk je, kao i dječji svijet, lišen dobra i zla, on je amoralan, on je 'take it or leave it'“ (Ugrešić, 2004: 88).

Kritika neravnopravnosti među spolovima u *Ministarstvu boli* se posebno se istakla kod spominjanja hrvatske književnosti i tijekom interpretiranja njezinih tekstova. Ne samo što se Tanja kao profesorica književnosti nije mogla oduprijeti kulturnim pritiscima, nego što ta „kultura nostalgije“ ne prepoznaje žene kao jednake sudionike društva. Dok se djela samo fokusiraju na muškarce, njihovo herojstvo i njihovu ulogu u povijesti, „ženama su u tim književnim djelima pripadale uglavnom tri tipske uloge: uloga mladih, lijepih, dobrih i rodoljubivih djevojaka, koje glavni junaci u pravilu ostavljaju; uloge fatalnih žena, koje se s junacima poigravaju, ali ih i inspiriraju; i uloge tihih mučenica, koje vjerno prate junake do kraja života“ (Ugrešić, 2004: 182). Jer, kako je u jednom od sastavaka napisano: „naši ti o ženskama mogu pisat tek kad su one u grobu, ozbiljno ti velim. Ko da jedva čekaju da komad odapne, pa da mogu bacit neku tužnu pismu“ (Isto, 2004:83). „U književnosti uvijek putuju muškarci. Odlaze, vraćaju se, i prolijevaju svoje 'suze razmetne' po svim književnim epohama. A što je sa ženama?“ (Isto, 2004: 216) Žene su u inferiornom položaju otkad postoji hrvatska književnost – one su manjina.

„Onda krenem među njima brojat ženske. Među Srbima sam našel jednu, među Hrvatima tri, a među Slovincima dve. Sve skupa, 167 frajera i 6 ženskih. Od tih šest jedna sirota se tak prepala da si je uzela muški pseudonim“ (Ugrešić, 2004: 81).

Na kraju, ipak, teško je promijeniti parijarhalnu sredinu iz korijena, pogotovo ako se to prenosi s generacije na generaciju, s majke na kćer.

„Naše kćerke su tihe. Zabrađene, spuštenih pogleda, s licima na kojima se čita nelagoda što postoje, one klize gradom kao sjene“ (Isto, 2004: 259).

8. EMIGRACIJA U ROMANU *MINISTARSTVO BOLI*

„Prije nego što čovjek postane doseljenik, on je iseljenik, prije nego što je stigao u neku zemlju morao je napustiti drugu, a osjećaji napuštanja nisu nikada jednostavni“, piše Maalouf (2002:40), a to odlično opisuje događaje u ovome romanu. Likovi u *Ministarstvu boli* suočavaju se s problemom etniciteta, odjednom države, u kojoj su se svi rodili i odrasli više nema te se svi oni nalaze u tzv. Bhabhinom prostoru „između“ u „prostoru trećeg iskazivanja“. Tanja i studenti pritom tvore imaginarnu domovinu u Amsterdamu, ali stvarni svijet prolazi mimo njih, dok oni pate, život nastavlja svoje.

„S odlaskom se ne mijenja samo prostor, nego i vrijeme, unutrašnje vrijeme. U ovome trenutku vrijeme u Zagrebu teče mnogo brže od vašeg unutrašnjeg vremena. Vi ste zaglavili u svojim vremenskim obrtajima. Ali, ljudi nisu kapacitirani za nesreću...Naprosto nisu sposobni da se trajnije vežu uz nesreću. Čak niti uz svoju vlastitu. Zato su izmislili instituciju surogata“ (Ugrešić, 2004: 129, 130).

Kad čovjek otiđe iz svoje zemlje, on odbacuje nesigurnost i nada se boljem životu, međutim, „uvjerenja da je sve to normalno – da se prosječan ljudski uzorak u ratnoj situaciji uvijek ponaša na isti način, da se sve to dogodilo mnogima, da se događalo Hrvatima u Srbiji, Srbima u Hrvatskoj, da se događalo Muslimanima, Hrvatima i Srbima u Bosni...da se sve to događalo svima i posvuda u toj našoj nesretnoj bivšoj zemlji – nisu pomogla da se izvučemo iz ogorčenosti pomiješane sa samosažaljenjem“ (Ugrešić, 2004: 11).

Ljudi su spas od rata tražili u emigraciji, Ugrešić opisuje kako su neki bježali od mobilizacije, neki su došli s ratnih područja, a neki su jednostavno došli za drugima i ostali. Nekima je glavni razlog za odlazak bila fraza da im „dijete spava 'ko zaklano“.¹⁶ Svi su oni „bježali odasvuda i stizali posvuda“ (2004: 15,22), za neke od njih rat je bio „nešto poput narodne lutrije“. Međutim, svi su barem u jednom trenutku zastali u praznom prostoru. Oni koji su otišli prije

¹⁶ *Ministarstvo boli* (2004), str. 15, 94

raspada države pitali su se tko su zapravo jer niti su bili Jugoslaveni, niti državljani „novih“ zemalja.

„Ime za stanovnike nepostojeće zemlje bilo je naši, ponekad Jugovići ili Jugosi“ (Ugrešić, 2004:19).

Isto tako, kulture u koje su pristigli činile su im se sasvim nepoznate, no to nikoga nije bilo briga, „ničija priča nije bila ni dovoljno osobna, ni dovoljno potresna“ (Ugrešić, 2004: 24). Svima je nešto bilo uskraćeno.

„Bila nam je oduzeta zemlja u kojoj smo se rodili i pravo na normalan život. Bio nam je oduzet jezik. Iskusili smo stanja poniženja, straha i bespomoćnosti. Na svojoj koži osjetili smo što znači biti sveden na brojku, na krvnu grupu, na krdo“ (Ugrešić, 2004: 61).

„Koliko je njihova svijest o traumi koju su prošli razvijena, a koliko joj tek predstoji da se razvija, njihov je identitet dijalog smjernica od kojih jedne naznačuju zajedništvo odnosno zajedničku prošlost, a druge naglašavaju pluralizam unutar njihove grupe, onaj koji Zapad uzima kao upitan i potencijalno opasan“ (Pletikosa, 2013: 164). Tako se „divlji“ Balkan proširio po Amsterdamu.

„Jugomafija držala je, pričalo se, trećinu kriminalnih poslova u Amsterdamu. Krađe, trafikarenje prostitutkama, šverc, ubojstva i međusobni obračuni punili su holandske crne kronike“ (Ugrešić, 2004: 19).

Treba spomenuti i jezik, on je bio most koji se kroz povijest dugo gradio, a naglo raspao. Politika je nakon formiranja novih država uvela manipuliranje jezikom kako bi se stvorile nove nacionalnosti i opravdali sukobi. „Bili su to jezici koji su zaratili držeći da su nespojivi, možda baš zato jer su bili neodvojivi“ (Ugrešić, 2004: 45). Odvajanje je znakovito prikazano i kroz sastavak studenta Marija koji simbolom željeznice opisuje razdvajanje pruga ili u ovome slučaju dvaju jezika.

„...jedan od najtvrdih dokaza da su srpski i hrvatski jezik dva jezika, i da je prema tome rat bio povijesna nužnost, ponovno je vezan uz željeznicu. Jer za isto prijevozno sredstvo Hrvati kažu vlak, a Srbi voz“ (Ugrešić, 2004: 80).

Premda su se Tanja i studenti mogli međusobno sporazumijevati na „našem“ jeziku i njime se koristiti za intimne ispovijesti, njegovim gubljenjem, gube i dio sebe.

„...svaki čas tražim mjesto za predah, samo da se ne bih suočila s činjenicom da nisam u stanju da kažem to što imam za reći; da se ne bih suočila s pitanjem može li se jezikom koji nije naučio da opiše stvarnost, ma kako se unutrašnji doživljaj stvarnosti činio složenim, učiniti bilo što, ispričati priču, na primjer“ (Ugrešić, 2004: 10).

8.1. Nostalgija i osjećaj pripadnosti

Nostalgija u *Ministarstvu boli* nije opisana samo kao pozitivan osjećaj, prikazuje se i ona „mračna“ strana koja onemogućava Ugrešićkinim likovima da se prilagode novim političkim okolnostima. Možemo reći da problem nostalgije započinje u onome trenutku kada je Tanji ponuđen posao na amsterdamskoj slavistici. Kao profesorica servo-kroatišć jezika, ona otvara put k „jugonostalgičnom diskursu koji se temelji na sjećanju koje joj je bilo prijeko potrebno kako bi sebi osigurala ponovni pronalazak izgubljene orijentacije i stvaranje novoga identiteta“ (Pletikosa, 2013: 166).

„Dakako da sam dobro shvaćala apsurd situacije u kojoj sam se našla. Trebala sam predavati predmet, koji službeno više nije postojao...Od mene se očekivalo da u gomili ruševina nađem neki prolaz i krenem“ (Ugrešić, 2004: 44).

Tanja je krenula, ali pritom nije bila svjesna da su njezini učenici već „naučili lekciju o tome da su stvari relativne na vlastitoj koži“ (Ugrešić, 2004: 238). Svatko je od njih „imao nevidljivu pljusku na licu. Imali su onaj poseban pogled iskosa, onu posebnu vrstu napetosti u tijelima, onu životinjsku zamrlost koja njuška zrak oko sebe ne bi li odredila s koje strane dolazi opasnost“ (Ugrešić, 2004: 21). Svatko je bio zaseban, svatko je prošao kroz neki oblik traume i iz tog razloga i jesu svi bili na istome mjestu, na fakultetu s čijim završetkom ništa ne postaju, a opet im je na jedan način to bio jedini pokušaj da zadrže svoj identitet, svjesni kako nema natrag.

„Svi smo mi bili u kaosu. Nismo više bili sigurni ni tko smo, ni što smo, niti što bismo to htjeli biti“ (Ugrešić, 2004: 62).

Ljudi su vrijeme nakon rata dijelili na ono prije i poslije. „Najednom su ostali bez svjedoka, roditelja, rodbine, prijatelja, znanaca...“ a, „način na koji su se kretali i mjesta na kojima su se sastajali odavali su da im nedostaje njihov prostor...U europskim gradovima tražili su prostorne koordinate koje su ostavili kod kuće, svoju prostornu mjeru“ (Isto, 2004: 113, 25).

Jugonostalgija „udara“ kada iz plastične, crveno-bijelo-plave torbe s koje je skinuta zvjezdica i koja je izgledala „kao parodija jugoslavenske zastave“ (Isto, 2004:57) počnu izlaziti

sjećanja u obliku hrane, pića, odjeće, video-kazeta, novina, pjesama, fotografija i knjiga, stvarajući „topao teren jugoslavenske prošlosti“ (Isto, 2004: 63).

Najveći problem je bio što ni Tanja ni njezini učenici nisu bili svjesni svojih zasebnosti unutar grupe. Grupu je na okupu držala zajednička prošlost, međutim, ta prošlost je oduvijek imala nestabilno „tlo“ koje je pod svojim različitostima kad-tad moralo puknuti. „Balkanizam kakvim ga se predstavlja u *Ministarstvu boli* jest mjesto upisivanja postkolonijalnog značenja u kojemu se evocira prostor kojeg više nema te se na taj način stavlja književnicu/dругaricu na poziciju s koje djeluje kao potencijalno opasno oružje zazivanja (nekolonijalne) prošlosti i izazivanja sjećanja“ (Pletikosa, 2013: 171).

9. DVOSTRUKA DRUGOST TANJE LUCIĆ

U *Ministarstvu boli* može se primijeniti rekonstrukcija identiteta u kojem se žena pojavljuje kao drugo, podređena muškarcu u svim oblicima društvenog života (ovdje posebno iskazana kroz stvarne događaje i književnost) te žena kao egzilant. Dakle, Tanja Lucić nije samo druga što je žena, nego i što nije Nizozemka.

Na liku, kao što je bio Tanjin muž, Goran, može se pokazati kako njegova prisutnost utječe na njezin osjećaj sigurnosti, a sam njegov dominantan položaj utječe i na Tanjinu mogućnost izbora, što se najbolje vidi u sljedećim citatima:

1. „Da je to Goran zaista htio, mogli smo se skrasiti u Njemačkoj“ (Ugrešić, 2004: 11).
2. „Dok smo Goran i ja bili zajedno, nisam si postavljala takva pitanja. Nisam postavljala pitanja ni o čemu, kao da za to i nije bilo vremena. Sada sam se najednom obrela u nekom suvišku vremena, i taj suvišak ispunjavao me tjeskobom. Kado da je vremena odjednom bilo previše, a mene premalo“ (Isto, 2004: 35).

„Ženskost koju vidimo upisanu u ovaj roman političke teksture drugačija je od one iz prošlih romana. Žene su jednako podložne boli kao i muškarci, razlika je tek u njihovu osobnom prihvaćanju stanja u kojem su se našli. Žena se pretvorila u misleći subjekt. Problem je što se taj subjekt raspao na mnoštvo malih dijelova i identiteta“ (Korljan, Škvorc, 2009: 79). Tanjino razmišljanje i emocionalnu dezorijentiranost možemo vidjeti u unutarnjim monolozima.

„Nisam bila sigurna kako u tom smislu stvari stoje sa mnom. Možda sam i ja tražila alibi. Nisam imala izbjeglički status, ali se kao izbjeglica nisam imala kamo vratiti. Barem sam se tako osjećala“ (Ugrešić, 2004: 13).

Gledajući kroz „naočale“ ženske drugosti, titula „profesorica Lucić“ jako brzo biva zamijenjena onom „drugarice“ pa iako to za Tanju je „neka vrsta humorne simulacije“ (Ugrešić, 2004: 15), može se postaviti pitanje bi li se muškoga profesora nazvalo „drugarom“? Svakako, riječ „drugarica“ približila je Tanju manje formalnom i gotovo prijateljskom odnosu s njezinim studentima, sugerirajući da njezin autoritet i stručnost na odsjeku za servo-kroatisch i nisu toliko bitni.

Tanjina biografija činila se praznom poput praznog stana (Ugrešić, 2004: 32), jer Amsterdam, definitivno nije bio njen, niti je ona bila svoja (Ugrešić, 2004: 36). Brinulo ju je to što je svaki stanovnik tog grada uspio na neki način u njemu ostaviti svoj pečat, dok ona besciljno luta amsterdamskim kolodvorom. Kolodvor se, tako može shvatiti i kao simbol njezine trenutne situacije. U međusobnom mimoilaženju vlakova otkrila se otuđenost od vlastitog identiteta. Trenutak u kojem se lice neznanca gubi iz vida, iza sebe ostavlja samo Tanjin odraz na prozoru bez glasa i mogućnosti da se poveže s okruženjem.

„Ako je Amsterdam bio pozornica, onda sam i ja u njemu bila u dvostrukoj ulozi. Bila sam gledalac i izvođač, promatrač i promatrani“ (Ugrešić, 2004: 87).

Tanja od početka nije uspjela prihvatiti ulogu koja joj je nametala status „između“. S jedne strane bilo joj je krivo što svaki kutak Amsterdama viče „Ja živim tu“, a s druge strane nije sebi dopuštala „emigrantske osjećaje“. Dojam da „doma nije doma“ strašno ju je pogodio jer se ljudi „često prepoznaju u okvirima one pripadnosti koja je najviše napadana (Maalouf, 2002: 29), a Tanja nije imala snage boriti se.

„Izbjeglička trauma, ona dječja panika izazvana naglim nestankom mame iz našega vidnog polja, provalila je na površinu tamo gdje je nisam očekivala, kod kuće. Uspjela sam se izgubiti u prostoru koji sam poznavala kao svoj džep, i to me ispunilo osjećajem užasa“ (Ugrešić, 2004: 127).

Tako za Tanju, „izlaz u drugost zapravo je bijeg, a bijeg u drugi prostor ili fikciju jednako je podatan materijal za intertekstualno prepletanje izrečenog i prešućenog“ (Korljan, Škvorc; 2009: 78).

10. ZAKLJUČAK

Kombinirajući dva metodološka pristupa u ovome radu nastojalo se ukazati na proces stalnog preispitivanja identiteta, koji se ovisno o situacijama mogao drugačije definirati. Tako roman *Ministarstvo boli* možemo promatrati i kao hrvatski feministički, ali i kao postkolonijalni tekst. Postkolonijalizam se u ovome kontekstu prikazuje samo kao jedan oblik balkanizma u obliku kolonija, ali ne onih „standardnih“, već kao simbol brojne emigracije stanovnika bivše Jugoslavije nakon raspada iste te države. U djelu se kroz lik Tanje Lucić, ujedno i pripovjedačice, javlja problem drugosti; jer kada se feminizam i emigracija nađu „isprepleteni“, dolazi do dodatnih izazova kako zbog „slabijeg“ spola, tako i zbog „putovanja“ u nepoznato. Ugrešić u svom romanu kritizira patrijarhalne vrijednosti koje su ukorijenjene u mentalni „sklop“ čitavog Balkana, pa promatrajući kako rat radikalizira rodne uloge i muško-ženske stereotipe, seksualnost i tijelo dolaze do izražaja i igraju ključnu ulogu u prikazivanju feminističke teorije. Osjećaj izgubljenosti stalno prati i osjećaj nepripadanja. Tanja, zajedno sa svojim studentima, „nije ni na zemlji ni na nebu“, „ni tamo ni ovamo“. Zemlja u koju su prispjeli niti zna što o njima, niti su oni upoznati s njihovom kulturom, a dok je tako, Amsterdam je pun otisaka njegovih sugrađana, u kojem likovi iz djela još nisu uspjeli ostaviti svoj trag. S druge strane, trag koji su imali u svojoj domovini polako blijedi, vrijeme prolazi, a postratno razdoblje sa sobom donosi težak oblik prilagodbe na situaciju u kojoj je iz jedne zemlje nastalo njih pet. Ova izgubljenost nije samo zemljopisne naravi, već opisuje način života svih „ratnih emigranata“. Nostalgija koja s vremenom prerasta u opće popularan naziv jugonostalgija prožima Tanju i ne dopušta joj da unutar „istosti“ primijeti međususjedske različitosti. Konačno, povezanost emigracije i feminizma, u kontekstu prikaza identiteta glavne junakinje, očituje se u zajedničkom pojmu diskriminacije, takva perspektiva pruža okvir kako su žene emigrantice u svijetu sklone biti „meta“ različitih oblika ugnjetavanja na osnovu tijela, rase, vjere i sl.

Sažetak

U ovome radu istražuje se problem identiteta žena koje su na području cijeloga Balkana oduvijek bile u inferiornijem položaju u odnosu na muškarce. Pri tome se kao polazni tekst koristi roman *Ministarstvo boli* hrvatske, egzilantske, spisateljice Dubravke Ugrešić. U radu se kombinira feministička i postkolonijalna teorija kako bi se pitanje individualnog i kolektivnog identiteta moglo staviti u kontekst ratnih i emigracijskih uvjeta. Emigracija se tijekom čitanja djela, pritom, ne doživljava samo kao fizički odlazak, nego kao psihološko ozračje koje je puno osjećaja gubitka, nostalgije i otuđenosti za likove koji su svjedoci raznih trauma. Tanja Lucić, koristeći emigraciju kao priliku za ukidanje tradicijom nametnutih uloga, postaje „meta“ novih oblika marginalizacije. Ona je, kao lik, drugotna jer ne samo što je žena, nego ni ne pripada mjestu u kojem živi i radi.

Ključne riječi:

Dubravka Ugrešić, drugost, emigracija, feminizam, hibridnost, identitet, postkolonijalna teorija

Summary

This paper examines the problem of female identity, which has always been inferior to men throughout the Balkans while using the novel *Ministry of Pain* by the Croatian exiled writer Dubravka Ugrešić as the initial text. The work combines feminist and postcolonial theory to place the issue of individual and collective identity in the context of war and emigration. While reading the work, one can perceive emigration not only as a physical departure but as a psychological atmosphere full of loss, nostalgia, and alienation for the characters witnessing various traumas. Tanja Lucić becomes a "target" of new forms of marginalization by using emigration as an opportunity to abolish traditionally imposed roles. Her character is othered not only because she is a woman but also because she does not belong to the place where she lives and works.

Key words:

Dubravka Ugrešić, otherness, emigration, feminism, hybridity, identity, postcolonial theory

11. LITERATURA

1. Arsenijević Mitrić, Jelena. (2017). Dijalektika postkolonijalizma, Lipar: *Časopis za književnost, jezik, umjetnost i kulturu*, Svezak 60. Dostupno na: <https://princip.info/2017/05/10/jelena-n-arsenijevic-mitric-dijalektika-postkolonijalizma>. Pristupljeno: kolovoz 2024.
2. Aščić, Ružica. (2019). *Hrvatska je mene napustila, a ne ja nju*. Dostupno na <https://express.24sata.hr/kultura/hrvatska-je-mene-napustila-a-ne-ja-nju-22168>. Pristupljeno: kolovoz 2024.
3. Blažević, Zrinka. (2010) *Kako misliti kulturu: suvremene teorije kulture i problem kulturne razlike* u: Zbornik radova / Roksandić, Drago ; Cvijović Javorina, Ivana (ur.). Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
4. Brešić, Vinko. (1998). Hrvatska emigrantska književnost (1945-1990). *Croatica*, 27(45-46), str. 247-271. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/214736>
5. Castells, Manuel. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing
6. Čakardić, Ankica ; Jelušić, Ana ; Majić Daniela et al. (ur.) (2007). *Kategorički feminizam. Nužnost feminističke teorije i prakse*. Zagreb: Centar za ženske studije
7. Dakić, Mirela. (2023). Tko nasljeđuje žensko pismo? O domaćoj recepciji francuske feminističke teorije', *Umjetnost riječi*, 67(1), str. 59-81. <https://doi.org/10.22210/ur.2023.067.1/0>
8. de Beauvoir, Simone. (2016). *Drugi spol*. Zagreb: Naklada Ljevak
9. Drakulić, Slavenka. (2020). *Smrtni grijesi feminizma*. Ogledi o mudrologiji. Zagreb: Fraktura
10. Fališevac; Nemeć; Novaković (ur.). (2000). *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga
11. Glavaš, Zvonimir. (2012). *Razgradnja orijenta – razvoj i temeljni koncept postkolonijalne teorije*, *Essehist*, 4(4), str. 75-82. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/184516>
12. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. *Feminizam*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2024. .Pristupljeno: kolovoz 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/feminizam>
13. Kaufmann, Jean-Claude. (2006). *Iznalaženje sebe*. Zagreb: Barbarus

14. Kožul, Dejan. (2010). *Narod podržava svoje gadove*. Dostupno na <https://zurnal.info/clanak/intervju-dubravka-ugresic-narod-podrzava-svoje-gadove/3241> ; pristupljeno: kolovoz 2024.
15. Lazarević Radak. (2011). *Na granici orijenta i okcidenta, postkolonijalna teorija i liminalnost Balkana*. Dostupno na: https://www.academia.edu/1920339/Na_granici_izme%C4%91u_Orijenta_i_Okcidenta_postkolonijalna_teorija_i_liminalnost_Balkana_On_The_Border_Between_Orient_and_Occident_Postcolonial_Theory_and_Liminality_of_the_Balkans. Pristupljeno: kolovoz 2024.
16. Lóránd, Zsófia (2020) *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Zagreb: Fraktura
17. Luketić, Katarina. (2014). Odabrani ulomci iz knjige *Balkan, od geografije do fantazije*. Dostupno na: <https://www.katarinaluketic.com/tekstovi/odabrani-ulomci-iz-knjige-balkan-od-geografije-do-fantazije/> . Pristupljeno: kolovoz 2024.
18. Maalouf, Amin. (2002). *U ime identiteta*. Zagreb: Školska knjiga
19. Mihaljević, Damirka. (2016). *Feminizam – što je ostvario?*, Mostariensia, 20(1-2), str. 149-169. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/170904>. Pristupljeno: kolovoz 2024.
20. Nemeč, Krešimir. (2003). *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*. Zagreb: Školska knjiga
21. Nemeč, Krešimir. (1993). *Postmodernizam i hrvatska književnost*. *Croatica*, 23/24 (37-38-39), 259-267. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/214541>
22. Nicholson, Linda J. (1999). *Feminizam/postmodernizam*. Zagreb: Liberata
23. Ograjšnjak Gorenjak, Iva. (2022). *Ženska povijest na valovima feminizma*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 54(1), str. 165-200. <https://doi.org/10.17234/RadoviZHP.54.6>
24. Pletikosa, Anja. (2013). *Balkanizam kao kolonijalizam: Ministarstvo boli Dubravke Ugrešić kao Deca ponoći Salmana Rushdija*. *Jat : časopis studenata kroatistike*, god.1, 1, str. 160– 172.
25. Škvorc, Boris. (2010). *Multikulturalnost i multikulturalizam u postkolonijalnom „stanju stvari“: Dislocirani identitet, pričanje zajednice, književnost i druge Hrvatske*, *Croatian Studies Review*, 6(1), str. 69-112. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/86308>
26. Škvorc, Boris., i Korljan, Josipa. (2009). *Upisivanje ženskosti u popularnu/fantastičnu/političku teksturu gledišta - o prozi Dubravke Ugrešić*, *Zbornik*

radova Filozofskog fakulteta u Splitu, (2-3), str. 65-84. Preuzeto s:
<https://hrcak.srce.hr/136160>

27. Todorova, Marija. (2015). *Imaginarni Balkan*. Zagreb: Naklada Ljevak
28. Wisker, Gina. (2010). *Ključni pojmovi postkolonijalne književnosti*. Zagreb: Sintagma
29. Zlatar, Andrea. (2004) *Tekst, tijelo, trauma*. Zagreb: Naklada Ljevak

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O KORIŠTENJU AUTORSKOG DJELA

kojom ja Rina Ivas, kao autorica završnog rada dajem suglasnost Filozofskom fakultetu u Splitu, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom „Između feminizma i emigracije; prikaz identiteta na temelju romana *Ministarstvo boli*” koristi na način da ga, u svrhu stavljanja na raspolaganje javnosti, kao cjeloviti tekst ili u skraćenom obliku trajno objavi u javno dostupni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu, Sveučilišne knjižnice Sveučilišta u Splitu te Nacionalne i sveučilišne knjižnice, a sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom.

Korištenje završnog rada na navedeni način ustupam bez naknade.

Split, 26. rujna 2024.

Potpis

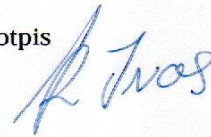
SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Rina Tras, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja sveučilišnog/e prvostupnika/ce Hrvatski j. i književnost; Filozofija, izjavljujem da je ovaj završni rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio završnog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 26. rujna 2024.

Potpis

**Izjava o pohrani i objavi ocjenskog rada
(završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada - podcrtajte odgovarajuće)**

Student/ica: Rina Ivas

Naslov rada: Između feminizma i emigracije
(pričaz identiteta na temelju romana „Ministarstvo boli“)

Znanstveno područje i polje: Hrvatski jezik i književnost, humanističke znanosti

Vrsta rada: Završni rad

Mentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):
dr. sc. Boris Skvorc

Komentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):
/

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):
prof. dr. sc. Marko Dragić
doc. dr. sc. Eri Buljubašić

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog ocjenskog rada (završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada - zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada.

Kao autor izjavljujem da se slažem da se moj ocjenski rad, bez naknade, trajno javno objavi u otvorenom pristupu u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o visokom obrazovanju i znanstvenoj djelatnosti (NN br. 119/22).

Split, 26. 9. 2024.

Potpis studenta/studentice: R. Ivas

Napomena:

U slučaju potrebe ograničavanja pristupa ocjenskom radu sukladno odredbama Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima (111/21), podnosi se obrazloženi zahtjev dekanici Filozofskog fakulteta u Splitu.